

STM 1961

Vem var orgelbyggaren Frantz Boll?

Några biografiska notiser om en svensk 1600-talsmästare

Av Bengt Kyhlberg

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikkforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

Vem var orgelbyggaren Frantz Boll?

NÅGRA BIOGRAFISKA NOTISER OM EN SVENSK
1600-TALSMÄSTARE

AV BENGT KYHLBERG

Under sin verksamhet från mitten av 1600-talet och ungefär tjugofem år framåt var Frantz Boll vårt lands ledande orgelbyggare. Hans verk klandrades visserligen ofta redan under hans livstid, men frånvaron av konkurrens — om inte annat — gjorde att han fick de större uppdrag som blev aktuella under perioden. Hans närmaste företrädare, de tyska mästarna Philip Eisenmenger och George Herman, förde efter sitt stora orgelbygge i Stockholms Storkyrka på 1630- och 40-talen en tämligen tynande tillvaro. Först in på 1680-talet, när de likaledes tyska orgelbyggarna George Woytzig och Hans Henrich Cahman flyttade över till Sverige, fick vår orgelbyggarkår åter en kvalificerad förstärkning.

Bolls namn är främst knutet till några arbeten för Magnus Gabriel De la Gardies räkning (bl. a. Veckholms kyrka och gamla Drottningholms slott), orglarna i Riddarholmskyrkan och S:t Jakob i Stockholm, Kristine kyrka i Falun, Gävle Trefaldighetskyrka samt det stort upplagda orgelverket i Uppsala domkyrka, som han dock lämnade ofullbordat.

I tryck finner man föga om Bolls person. Hülphers meddelar endast, att han skulle ha avlidit år 1677.¹ Denna uppgift har sedan förts vidare av bl. a. Tobias Norlind, som dessutom förmodar, att han inkallats från Holland 1650.² Vid närmare efterforskningar visar sig spåren dock inte leda längre än till Södertälje.

Där verkade under 1600-talets första decennier borgaren och krukmakaren Påvel Bull (Bulle). Senast omkring mitten av tjugotalet gifte

¹ Abrah: Abrahamsson Hülphers, Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter särdeles om Orgwerks Inrättningen i Allmänhet jemte Kort Beskrifning öfwer Orgwerken i Swerige, Westerås 1773, s. 180 fotnot 18. — Årtalet härstammar från domkyrkosysslomannen Andr. Schicks redogörelse för Uppsala domkyrkas orglar daterad 30. 10. 1765 i Hülphers manuskriptsamling rörande orgelverken (Stifts- och landsbiblioteket, Västerås C d 5).

² Från Tyska kyrkans glansdagar, 3, Sthlm 1945, s. 188.

han sig med Beata Frantzdatter, vars moder Anna Fyrauw (Fürau?) även kom att ingå i hushållet. Troligen 1637 dog mäster Påvel, och änkan gifte snabbt om sig med mästervennen i krukmakareverkstaden Hans Henneberger. Denne lät följande år till de då omyndiga styvbarnen Mårten, Frantz, Anna, Margareta, Karin och Beata utskifta deras farsarv. Inom några år dog först svärmodern och sedan hustrun, varför mäster Hans, som gift om sig, år 1648 skiftade arvet efter dessa till de nu myndiga styvsönerna, de tre kvarlevande döttrarna och deras i Livland boende moster.

Frantz Boll, som från 1651 konsekvent tecknar sitt namn så, har själv gett anledning till att dessa familjedetaljer bevarats till våra dagar. Som förmyndare för sina systrar sökte han nämligen 1654 få de båda arvskiftena ogiltigförklarade, men han fick nej även i hovrätten. Akten där, som sålunda lämnat ovanstående uppgifter, vitsordar också, att hans »föräldrar woro hederlig fålk mädh godh för mögen och hussgerådth så ath the inthet behöfde sökia grannar».³

Även om det väl kan tänkas, att föräldrarna var inflyttade tyskar eller av tysk härkomst, så bör alltså Frantz Boll räknas som svensk. Hans födelseår torde ha varit något av de sista under 1620-talet.

Orgelbyggaren George Herman synes ha haft sin verkstad i Södertälje,⁴ varför det ligger nära till hands att anta honom som den unge Bolls förste vägledare i yrket. Det tidigaste beviset på dennes verksamhet som orgelbyggare gör också detta troligt. Det är en utbetalning vid jultiden 1646 på 40 d.kmt till George Hermans mästervsen Frantz Boll, som några år arbetat på det nya orgelverket i Storkyrkan.⁵

Sådana gratifikation eller drickspengar — på tidens språk: diskretioner — brukade gesällerna få, när arbetet i sin helhet var avslutat eller när de bröt upp för att vandra vidare till någon annan mästare. För Bolls del var praktik i utlandet det enda tänkbara, och han meddelar även själv i sin libell till hovrätten (beträffande arvskiftet 1648): »wahr ej heller iagh tå j landet, vthan wandrade vppå mitt handtwärk». Hans egna kvittenser i akten gör det även möjligt att med stor sannolikhet placera utlandsvistelsen mellan sommaren 1647

och sommaren 1651.⁶ Vart han begav sig, har jag hittills ej kunnat fastställa.

Efter hemkomsten sökte tydligen Boll skaffa sig anseende och fast inkomst genom en anställning vid hovet. Hans försök lyckades, och från den 12 november 1651 kunde han kalla sig »H^e Kongl. Majjtz orgor och Instrumetbygiare», vilket framgår av ett den dagen utfärdat beställningsbrev:⁷

»AGK. Öpet bref och beställningh för Frantz Boll att byggia och wijdh macht hålla Clavier Instrumenterne här wijdh hofwet. Wij Christina. etc. Giöre witterligitt, att efftersom Wij hafwe förnummet, det brefwijsaren Frantz Boll hafwer förskaffat sigh uthi fremmande landh godh förfahrenheet i Orgewärckz, Spinetters och deslije andre mindre Clavier Instrumeters byggningh; Wij och finne godt, att beställa Een som Wäre Instrumenter af ofwan bem.^{te} Sorter här wijdh Hofwet kan hålla wijdh macht och i gott esse, och der något af nyio byggas skulle, thet tå förfärdiga; Hwarföre hafwe Wij, sedan oss han sin vnderdånigste tjänst i detta fallet tillbudit hafwer, honom der till welat antaga och beställa; Giöre thet och här medh i detta wårt öpne brefz krafft antage och förordne honom till byggia och hålla wijdh macht sådane wärck, som förbemelte ähro; Efftersom han och, näst then trooheet, hwar medh Oss och Cronan han ähr förbunden, skall wara förplichtadt, sigh der wijdh fljteligen och troligen att bruka låta, och icke försumma någon tijdh der till, när honom sådant pålägges och befallas. Och på det han detta sitt Embete desto fljteligare förrätta må och skall; Dy bestå Wij honom till åhrligh löön och vnderhåldh [beloppet ej ifyllt] dahl.^r Sm.^t; hwilke honom af the medell, som der till förordnade warda, åhrligen och så länge han ther wijdh brukat blifwer, skole erläggias och betahlas. Här wårt CammerRådth och alle andre, som detta angår, hafwe sigh hörsambligen att effterrätta. Till yttermehrre. etc.etc.etc.»

Brevet bekräftar Bolls utbildning i utlandet och ger dessutom den värdefulla upplysningen, att han vid sidan av orgelbyggeriet även sysslade med olika klaverinstrument. Detta var en tämligen vanlig kombination.

Om Magnus Gabriel De la Gardie använt sitt inflytande för att skaffa den unge orgelbyggaren anställning vid hovet är ej känt, men han gav honom i alla händelser ungefär motsvarande uppgifter inom sina egna stora domäner.⁸

⁶ Riksarkivet, Svea hovrätts arkiv, Liber causarum vol. 104: 5,3. a) 1647 13/5, kvitto av Boll på farsarvet (f. 11 r); b) 1651 18/7, dito rörande arvet efter modern och mormodern (f. 13 r); c) om detta senare sägs i advokatens inlaga »ty han war då vthe i fremmandhe landh, och när han hemkom wiste han aldrih huru dhet war medh dätta aflupet, och altså af oförfahrenheet i samma och första Natt han hem kom wardt han förledt att skrifwa N° 6 [dvs. detta kvitto]» (f. 15 v).

⁷ Riksarkivet, Riksregistraturet.

⁸ Emil Trobäck, Magnus Gabriel de la Gardie's hovkapell 1645—1686, STM 12 (1930), s. 76.

³ Riksarkivet, Svea hovrätts arkiv, Dombok 1654 f. 28 och 1656 f. 16. Akten i Liber causarum vol. 104: 5, 3.

⁴ Stockholms stadsarkiv, Storkyrkoförs. L I: 13 (1647) upptar utgifter för transport av ett av George Herman utfört positiv från Södertälje. — Samma arkiv L I: 17 (1652) har en utbetalning av ett understöd på 30 d.kmt till Herman, som bott i Södertälje och där förlorat allt vad han ägde i den stora branden (verif. 1).

⁵ Stockholms stadsarkiv, Storkyrkoförs. L I: 12, verif. 143.

De publicerade uppgifterna om Bolls hovtjänst är motsägande.⁹ Räkenskaperna för denna tid gör det ej möjligt att följa löneutbetalningarna år från år. Han är emellertid för år 1653 upptagen för en lön på 300 d.smt och förekommer även 1656 och 1657. De båda senare åren med halva beloppet.¹⁰ Att Boll vid undertecknandet av kontraktet för orgelbygget i Jakobs kyrka år 1659¹¹ endast kallar sig »Orgelmacher», kan måhända tas som ett tecken på att anställningen vid hovet upphört.

Från hovmiljön hämtade också Boll sin hustru. Han gifte sig år 1652 med kungl. hov- och fälttrumpetaren Wilhelm Waldows dotter Regina.¹² Hans egen benägenhet för omöjliga processer har även hjälpt till att bevara värdefulla detaljupplysningar om hustruns släkt, en trumpetarklan med anknytning till Stettin och Stockholm. Efter svärfaderns död råkade Boll 1655 i tvist om arvet med änkan Elisabeth Freund, hans hustrus styvmor. Bröllopet var, även efter dåtida måttstock, »kosteligt».¹³

Av Frantz Bolls och Regina Waldows stora barnskara kan de fyra förmodligen äldsta spåras i Tyska församlingens dopbok mellan åren 1653 och 1660.¹⁴ I hustruns bouppteckning 1711 nämns ytterligare fem barn som efterlevande. Av de äldsta var tydligen ingen då i livet, och endast barberaren Paul (död 1700) hade lämnat egna barn efter sig.¹⁵ Guldsmeden Frantz Boll dog ogift år 1701.¹⁶ Den äldste sonen Wilhelm var den ende som följde fadern i orgelbyggaryrket, men han kom förmodligen aldrig att etablera sig som självständig mästare.

Boll ägde i Stockholm ett stenhus på fri grund i kvarteret Loen

vid nuvarande Karduansmakaregatan — ungefär där Svenska Dagbladet har sina lokaler. När större uppdrag krävde långvarigt arbete på annan ort, synes han dock ha tagit familjen med sig och hyrt ut sin gård. Handlingar från ett misslyckat försök att med rättens hjälp bli av med en ovarsam hyresgäst har bevarats. Denne hade kontrakterat huset för två år från 1 oktober 1669. Bl. a. hade hyresgästens får härjat i Bolls tydligen kärleksfullt omhuldade trädgård med dess päron- och körsbärsträd, vinbärsbuskar, rosor och »Tyllpaner».¹⁷ Nomadlivet var troligen även orgelbyggarens lott under hans sista år, eftersom 1676 års mantalslängd endast redovisar en inneboende snickare med familj.¹⁸

Till den fasta egendomen hörde också en grav i Riddarholmskyrkan, som Boll erhöll som dellikvid för orgelverket år 1654.¹⁹ Det är därför förvånande att läsa kyrkbokens notering: »Anno 1676 Martij dhen 15 begroftz Orgelbyggaren M:^r Frantz Båll på kyrkjogården.»²⁰ Att anteckningar om själaringning i någon Stockholmskyrka ej kunnat påträffas, gör det än mer troligt, att Boll avlidit under arbete på någon annan plats. Domkyrkorådsprotokollet i Uppsala talar den 28 januari om att räkningen rörande det stillastående orgelbygget måste ses över. Detta kan tas som ett tecken på att man där fått veta, att Boll var sjuk eller eventuellt redan avliden. Före den 21 februari måste dock dödsfallet ha ägt rum, eftersom protokollet denna dag för första gången nämner orgelbyggarens änka.²¹

ZUSAMMENFASSUNG

Der Orgelbauer Franz Boll, früher für einen eingewanderten Ausländer gehalten, war, hat es sich herausgestellt, in Schweden geboren gegen Ende der 1620er Jahren. Nach Arbeit als Meistergeselle an dem grossen Orgelbau in Stockholms Storkyrka machte er seine Gesellenwanderung im Ausland 1647—51. Er wurde nach der Rückkehr königl. Hoforgelbauer und Instrumentenmacher und heiratete Regina Waldow, Tochter eines Hoftrompeters. Neun Kinder sind bekannt. Nur der älteste Sohn Wilhelm arbeitete in dem Beruf des Vaters. Er starb im Anfang 1676.

Boll wurde der leitende Orgelbauer Schwedens zu seiner Zeit, was auch an dem Mangel an wirklicher Konkurrenz lag. Er baute zwei grössere Orgeln in Stockholm und an anderen Orten in Schweden; jedoch blieb der gross angelegte Orgelbau im Dom von Uppsala unvollendet.

¹⁷ Stockholms stadsarkiv, Civilakt 1671 28/1.

¹⁸ Stockholms stadsarkiv, Mantalslängd 1676 f. 117 r.

¹⁹ Sveriges kyrkor, Stockholm, 2, Sthlm 1928—37, s. 698.

²⁰ Stockholms stadsarkiv, Riddarholmens kyrkoarkiv CEF.

²¹ Landsarkivet, Uppsala, Uppsala domkyrkas deposition bunt 1.

⁹ Tobias Norlind, Musiklexikon, 2. uppl. Sthlm 1927, uppger att Boll hade lön av hovstaten på 300 daler om året 1650—60 m. fl. år; enligt Norlind—Trobäck, Kungl. Hovkapellet historia 1526—1926, Sthlm 1926, s. 274, skulle han finnas på hovkapellet stat 1655—60.

¹⁰ Slottsarkivet, Hovet, Räkenskaper 1650—59.

¹¹ Landsarkivet, Uppsala, Uppsala domkapital E V: 174.

¹² Den 27 maj enligt Stockholms stadsarkiv, Tyska förs. C I A: 1. — Wilhelm Waldow finns ej upptagen i Norlind—Trobäck, a. a. Ett stickprov i hovräkenskaperna för år 1653, som ger en detaljerad uppställning av musikerna i de fyra grupperna Italienska musikanter, Franska fiolister, Tyska musikanter samt Trumpetare och pukslagare, visar dock, att den sista gruppen redovisar 14 namn, bland dem bröderna Berendt och Wilhelm Waldow (Slottsarkivet, Hovet, Räkenskaper 1650—53).

¹³ Riksarkivet, Svea hovrätts arkiv, Dombok 1656 f. 97. Akten i Liber causarum vol. 105: 6,9.

¹⁴ 1. Wilhelm, döpt 1653 31/7; 2. Beata, 1654 27/11; 3. Paulus, 1656 5/6; 4. Frantz, 1660 21/9; (Stockholms stadsarkiv, Tyska förs. C I A: 1).

¹⁵ Stockholms stadsarkiv, Justitiekollegii inventariebok 1711/2: 54 nämner snickarmästaren Johan Boll; Christina, g. m. skräddaremästaren Petter Bergh; guldsmeden Jacob Boll; Maria, g. m. guldsmeden Hindrich Richter.

¹⁶ Stockholms stadsarkiv, Justitiekollegii inventariebok 1701/1: 283.